

از تاول نشانه تا حکسب فسانه

پژوهشی درباره‌ی تصویرسازی نجومی در ایران
تا پایان قرن چهارم هجری قمری

پژوهش و تألیف: عباس حمیدسمیعی

سرشناسه	حمید سمیعی، عباس، ۱۳۴۸
عنوان و نام پدیدآور	از تأویل نشانه تا تحلیل فسانه، پژوهشی درباره‌ی تصویرسازی نجومی در ایران تا پایان قرن چهارم هجری قمری/ نویسنده: عباس حمیدسمیعی
مشخصات نشر	تهران، آرون، ۱۳۹۷
مشخصات ظاهری	۳۹۴ ص. مصور.
شابک	۹۷۸ - ۹۶۴ - ۲۳۱ - ۶۱۸ - ۲
وضعیت فهرست‌نویسی	فیپا
یادداشت	کتاب حاضر تحلیلی از کتاب "صورالکواکب الثابتة" نوشته عبدالرحمن صوفی رازی، منجم ایرانی قرن چهارم هجری قمری است."
موضوع	نجوم- ایران- تاریخ- قرن ۴ ق. - صورت‌های فلکی
موضوع	Astronomy - Iran - History - 10th centry - Constellations
رده‌بندی کنگره	QB ۴۲/۳/ح۸ الف ۴ ۱۳۹۷
رده‌بندی دیویی	۵۲۰/۰۹۵۵
شماره کتابخانه ملی	۵۳۳۵۰۸۰

انتشارات آرون

از تأویل نشانه تا تحلیل فسانه

پژوهشی درباره‌ی تصویرسازی نجومی در ایران تا پایان قرن چهارم هجری قمری

پژوهش و تألیف: عباس حمیدسمیعی

ناشر: انتشارات آرون

چاپ اول: ۱۳۹۷

چاپ صدف: ۱۱۰۰ نسخه

۴۹۰۰۰ تومان

نشانی: میدان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - خیابان وحید نظری

نرسیده به خیابان منیری جاوید- پلاک ۱۰۵ - واحد ۳ تلفن: ۵۱ - ۶۶۹۶۲۸۵۰

وبسایت: www.Arvanashr.ir ایمیل: Arvanashr@yahoo.com

مأخذ تصویر از مطلع کتاب احکام نجوم در بیان کواکب و برجها نوشته ابوریحان بیرونی،
ترجمه جلال همایی، انتشارات مجلس، تهران، ۱۳۱۶ ش

تقدیم بہ:

پونڈگان مسیر سترک اندیشہ و ہنر

و، مہمسر، سہروروم

و فرزند، سہر مندم

فهرست مطالب

پیش‌گفتار ۹

چکیده ۱۴

فصل اول کلیات پژوهش

مقدمه ۱۵

تعریف مسئله ۲۳

پیشینه پژوهش ۲۴

اهمیت موضوع تحقیق و انگیزه‌ی انتخاب آن ۲۶

سابقه‌ی فعالیت‌های پژوهشی محقق در این زمینه ۲۷

اهداف پژوهش ۲۸

سوالات پژوهش ۲۸

فرضیات پژوهش ۲۹

مدل و روش پژوهش ۲۹

جامعه آماری ۳۰

کاربرد پژوهش ۳۰

اصطلاحات کاربردی در این پژوهش ۳۱

نتیجه‌گیری ۳۱

فصل دوم

جایگاه دانش نجوم پیش از ورود اسلام به ایران و پس از آن

پیشازرتشت ۳۳

آئین زروانی ۳۷

آئین مهر (میثره، میترا) ۴۲

ظهور پیامبری به نام آشوزرتشت ۴۷

پسازرتشت ۵۲

مانی پیام آور ۵۲

مزدک ۵۴

زیچ شهرباری (شهریار) ۵۶

چگونگی شکل‌گیری تفکر ایجاد صورفلکی در ایران، یونان، روم و سایر ملل ۵۷

اسطوره، منشأ پیدایش صورت‌واره‌های آسمانی ۶۱

اسطوره‌های بین‌النهرین، پهلوان‌نامه گیلگمش، قدیمی‌ترین مستند تاریخی جهان ۷۱

اسطوره‌های ایرانی ۷۶

۸۳	اسطوره‌های یونانی و رومی
۸۷	اسطوره‌های اسکاندیناوی
۹۳	اسطوره‌های هندی
۹۷	اسطوره‌های مصری
۹۹	اسطوره‌های آفریقایی
۱۰۳	شکل‌گیری نجوم در چین
۱۰۸	اسطوره‌های ژاپن
۱۱۰	اسطوره‌های پولینزی (هاوایی، تاهیتی، مائوری و غیره)
۱۱۲	اسطوره‌های آزنک
۱۱۳	اسطوره‌های اینکا
۱۱۵	جایگاه دانش نجوم پس از ورود اسلام به ایران
۱۲۳	کاربرد صورت‌واره‌های نجومی در هیات و شبه علمی به نام تنجیم
۱۲۳	صورت‌فلکی چیست؟
۱۲۵	موارد استفاده از صورت‌واره‌های فلکی

فصل سوم

بررسی متغیرهای اجتماعی مؤثر در تشکیل سندی به نام صورالکواکب

۱۲۹	قدرت گرفتن خاندان آل بویه
۱۳۱	عضدالدوله دیلمی
۱۳۴	نشانه‌شناسی پوشاک
۱۳۵	پوشاک مردم ایران، کمی پیش از اسلام
۱۳۵	عناصر اصلی نقش مایه‌های پوشاک مردم در عصر امپراتوری ساسانی
۱۳۶	پوشاک مردم ایران در دوره اسلامی تا پیش از حکمفرمایی آل بویه
۱۳۷	پوشاک مورد استفاده در دوران حکمرانی آل بویه
۱۳۸	مشخصات لباس سلاطین دیالمه
۱۴۰	مشخصات لباس وزیران دیالمه
۱۴۱	مشخصات لباس کارکنان دربار، امرا و بزرگان دیالمه
۱۴۲	مشخصات لباس علماء، فقها، کاتبان و قضات
۱۴۳	مشخصات لباس صوفیان و عارفان دیالمه
۱۴۴	مشخصات لباس مردم عادی
۱۴۶	مشخصات لباس زنان
۱۴۷	مشخصات لباس سپاهیان دیالمه
۱۴۸	نقش مایه‌های خاص به کار رفته در پارچه‌های دوران آل بویه
۱۴۹	عبدالرحمن صوفی، پیرو نهضت ترجمه
۱۴۹	زندگینامه
۱۵۰	تحصیلات و مدارج علمی
۱۵۲	آثار و اقدامات پژوهشی برجای مانده
۱۵۲	کره سیمین
۱۵۴	ساخت رصدخانه طبرک

۱۵۴	..... صورالکواکب الثابتة
۱۵۶	..... المجسطی بطلمیوس
۱۵۸	..... چگونگی اقتباس صورالکواکب از المجسطی
۱۶۱	..... مکتب بغداد (سده دوم تا هفتم هجری)
۱۶۳	..... نگاهی به تاریخ تصویرسازی ایران تا قرن چهارم هجری
۱۶۹	..... اهمیت ضرورت تغییر اشکال نجومی یونانی به اشکال نجومی ایرانی

فصل چهارم

تحلیل بصری رمزگان نقش‌مایه‌های یگانه سند مصور نجومی قرن چهارم هـ ق

۱۷۱	..... نسخه‌شناسی
۱۷۵	..... نشانه و اهمیت نشانه‌شناسی در نجوم
۱۷۸	..... نشانه‌های نمادین، قراردادی یا سمبلیک
۱۷۹	..... نشانه‌های شمایی یا آیکنیک
۱۷۹	..... نشانه‌های نمایه‌ای یا ایندکسیک
۱۸۶	..... نشانه نجومی
۱۸۷	..... نحوه دسته‌بندی و تعیین نگاره‌های نجومی (نشانه‌سنجی)
۱۸۷	..... اسطوره‌های یونانی، منشأ نقش‌مایه‌های نجومی صورالکواکب
۱۸۹	..... دسته الف: صورت‌واره‌های انسانی
۲۲۱	..... دسته ب: صورت‌واره‌های حیوانی
۲۸۳	..... دسته ج: صورت‌واره‌های تلفیقی (انسان و حیوان)
۲۸۹	..... دسته د: صورت‌واره‌های مربوط به اشیاء
۳۱۵	..... دسته هـ: صورت‌واره‌های گیاهی
۳۱۸	..... دسته و: سایر نشانه‌های تصویری
۳۲۳	..... تشکیک در انتساب
۳۲۵	..... جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

فصل پنجم

صورت‌واره‌های نوین، دست‌آورد تلاش انسان معاصر

۳۲۷	..... مقدمه
۳۲۸	..... خلق اسطوره‌ی معاصر با تغییر اندیشه قدما
۳۳۰	..... نقش کاربردی پروژه عملی (تقویم نگاره نجومی)
۳۳۱	..... نتیجه‌گیری از کار عملی (ترسیم صورت‌های نوین آسمانی)

ضمائم و پیوست‌ها

۳۳۳	..... ضمیمه‌ی شماره‌ی (۱) جدول پوشاک
۳۳۳	..... جدول شماره‌ی (۲۱)، پوشاک مردان دوره‌ی ساسانی (۲۲۴ تا ۶۵۱ م)
۳۳۶	..... جدول شماره‌ی (۲۲)، البسه مردم عادی و رجال و زنان دوره اسلامی تا قبل از دیالمه (۱۱ الی ۳۲۰ هـ ق)
۳۳۷	..... جدول شماره‌ی (۲۳)، تنوع پوشاک در حکومت دیالمه (۳۲۰ تا ۴۴۷ هجری)
۳۴۱	..... ضمیمه‌ی شماره‌ی (۲)، فهرست صورت‌های فلکی کتاب المجسطی
۳۴۱	..... جدول شماره‌ی (۲۴)
۳۴۲	..... ضمیمه‌ی شماره‌ی (۳) جدول تحلیلی صورفلکی نسخه‌ی خطی بادلیان

- جدول شماره‌ی (۲۶)، جدول تحلیلی-توصیفی دو نمونه از پیکرواره‌های انسانی بر اساس نشانه‌های ظاهری ۳۴۴
- جدول شماره‌ی (۲۷)، جدول تحلیلی-توصیفی دو نمونه از پیکرواره‌های تلفیقی بر اساس نشانه‌های ظاهری ۳۴۵
- جدول شماره‌ی (۲۸)، جدول تحلیلی-توصیفی دو نمونه از پیکرواره‌های شیئی بر اساس نشانه‌های ظاهری ۳۴۶
- جدول شماره‌ی (۲۹)، جدول تحلیلی-توصیفی تنها نمونه پیکرواره گیاهی بر اساس نشانه‌های ظاهری ۳۴۷
- ضمیمه‌ی شماره‌ی (۴) جدول تطبیقی صورفلکی نسخ مختلف صورالکواکب ۳۴۸
- جدول شماره‌ی (۳۰)، مقایسه‌ی ۴۴ صورت "علی ما یری فی السماء" ۳۴۸
- ضمیمه‌ی شماره‌ی (۵) جدول تحلیلی نمونه بر اساس الگوی مارتین ژولی ۳۵۵
- جدول شماره‌ی (۳۱)، تحلیل ممسک العنان، صورالکواکب، بر اساس الگوی ژولی ۳۵۶
- ضمیمه‌ی شماره‌ی (۶)، نمونه تحلیل اثر بر اساس تقسیمات کارکردی مونا ری ۳۵۶
- جدول شماره‌ی (۳۲)، بررسی فرس اعظم، صورالکواکب، بر اساس الگوی مونا ری ۳۵۸
- ضمیمه‌ی شماره‌ی (۷)، جامعه‌ی آماری ۳۵۸
- جدول شماره‌ی (۳۳)، جدول جامعه آماری تصاویر مورد بررسی ۳۵۸
- ضمیمه‌ی شماره‌ی (۸)، نمودار ستونی جامعه آماری جدول شماره‌ی ۳۳ ..... ۳۵۸
- جدول شماره‌ی (۳۴)، فهرست دوازده صورت‌واره‌های آسمانی نوین ۳۵۹
- جدول شماره‌ی (۳۵)، فهرست پیشنهادی صورفلکی جانشین برای سایر نقش‌واره‌های کهن ۳۶۰
- ضمیمه‌ی شماره‌ی (۹)، تصاویر نمونه‌ی دوازده پیکره‌ی آسمانی نوین ۳۶۱
- ضمیمه‌ی شماره‌ی (۱۰)، جایگاه پیکره‌های نجومی نوین در آسمان نیم‌کره‌ی شمالی زمین ۳۷۴
- ضمیمه‌ی شماره‌ی (۱۱)، پیکره‌های نجومی نوین در تقویم سال ۱۳۹۶ شمسی ۳۷۵
- ضمیمه شماره‌ی (۱۲)، جدول نشانه‌سنجی ۳۷۷
- جدول شماره‌ی (۳۶)، نشانه‌سنجی تصویر بر اساس مدل نگارنده ۳۷۸

فهرست منابع و مآخذ

- منابع فارسی ۳۸۵
- منابع عربی ۳۸۹
- References ۳۹۰
- نشریات و مقالات ۳۹۱
- رساله‌ها و پایان‌نامه‌ها، دایره‌المعارف‌ها و فرهنگ‌ها ۳۹۲
- منابع اینترنتی و پایگاه‌ها استنادی ۳۹۲
- منابع میدانی ۳۹۲
- خودارجاعی‌ها ۳۹۳
- مطالعات تکمیلی ۳۹۳

پیش گفتار

هر انسانی که در طول عمر خویش، اندک گرایشی به تاریخ نجوم پیدا کرده باشد بی‌تردید با دریایی از سؤالات و تناقضات بی‌پایان مواجه می‌شود. با توجه به اتفاقات تاریخ علم، ستاره‌شناسی، فی‌نفسه، سرشار از پرسش‌ها و پاسخ‌هایی است که مدام در میدان اندیشه می‌چرخند و به دنبال راهی برای نفوذ به حقیقت درون هستند. در این بین، اجرام سماوی اعماق کهکشان که مانند فانوس دریایی، در جایگاه مشخصی از اقیانوس غیرقابل درکی به نام فضا غوطه‌ورند، خورشید تابان و ماه بدخشان، دنباله‌دارها و شخانه‌ها، سیارات ۸ گانه (به جز زمین)، آذرخش و رنگین‌کمان (که سابقاً شخصیتی آسمانی داشتند)، سحابی‌ها، شفق‌های قطبی، بین‌الطووعین و صدها پدیده دیگر، برای هزاران سال، اندیشه‌های فراوانی را به تکاپو واداشت تا مولد بی‌چون و چرای خرافات، رسوم و آئین‌های قومی باشند.

خوشبختانه به یاری دانش و فناوری، امروزه علاوه بر تفوق نسبی بر اموری که در طول زمان جنبه خرافی پیدا کرده بودند، به بسیاری از این سؤالات نجومی به لحاظ فنی نیز پاسخ‌های قابل قبولی داده شده است با این حال همچنان مسائلی (غالباً کیفی) در پرده ابهام باقی مانده‌اند که نیازمند روشنگری و اکتشاف هستند. مثلاً علی‌رغم توضیحات مدلل استفن هاوکینگ^۱ درباره‌ی سیاه چاله‌ها، هیچ درک یا تجربه عینی در خصوص این اَبَر چگال‌ترین توده‌های نامرئی جهان وجود ندارد. در خصوص تاریخ نجوم نیز کمابیش همین‌گونه است. دو مشکل اساسی همواره در تاریخ شناسی پیش روی ماست. یکی این که هیچگاه نمی‌توان مطمئن بود که آنچه در مستندات ثبت شده کاملاً مطابق با حقیقت (یا مفهوم "در زمانی") است و دیگر اینکه هر چقدر در تاریخ به عقب باز می‌گردیم شواهد و مدارک کمتر و حدس و گمان بیشتری پیدا می‌کنیم. در واقع به تعبیری دیگر، زمان، دشمن حقایق است. در همین رابطه، یکی از دغدغه‌های این پژوهش، چگونگی نگاه قدما به آسمان و دانش ستاره‌شناسی بوده و هست. قدمایی که در این‌جا از آن‌ها صحبت می‌شود دو دسته‌اند. مردم عادی و حکما. به هر حال، این‌که

1- Stephen Hawking (1942-2018)

چگونه تفکرات آئینی می‌تواند الگویی برای یک دیدگاه علمی یا هنری فراجنگ آورد یا با تغییر الگوهای از رونق افتاده دیگر، شالوده‌های نوینی را به بهانه کمال و آسایش برای انسان تعریف کند دست کم از روی تأویل آثار فرهنگی بر جای مانده از نیاکانمان قابل بررسی است. آیا آن‌ها همان گونه که ما امروزه آسمان را با چشم غیرمسلح می‌کاویم به افلاک می‌نگریستند؟ سپهر گردون پیش از ورود اسلام به ایران و پس از آن چگونه دیده می‌شد؟ اسطوره‌های قومی تا چه اندازه در شکل‌دهی به نظام نجومی اسلاف مؤثر بوده‌اند؟ یکی از اهداف مهم نگارنده در تحقیق حاضر، مطالعه و تحلیل تصاویری است که حکمای قدیم ایرانی در قرن چهارم هجری قمری از صورت‌های فلکی در ذهن داشته‌اند. قطع نظر از اینکه ترسیم این صور، نتیجه ترجمه نسخی از زیج‌های یونانی و هندی بوده یا خیر، برداشت شخصی صورتگران هنرمند آن دوره نیز در این باره در خور توجه است که با پیشرفت مطالب کتاب، نگاهی هم به این برداشتها خواهیم انداخت.

یکی از درخشان‌ترین کتب مصور باقی مانده از این قرن در حوزه نجوم، دست نگاشت یکی از دقیق‌ترین منجمین سلطنتی دربار آل بویه به نام عبدالرحمن صوفی رازی است. در مورد مطالب فنی کتاب او (صورالکواکب/الثابته)، کتب و مقالات بسیاری از جمله *ابرمردان تاریخ ریاضی و نجوم ایران*، *"ارجوزه صورالکواکب"*، *"صورالکواکب الثابته"* و عناوینی که در پیشینه به آن‌ها اشاره شده به رشته تحریر درآمده اما در هیچیک از آن‌ها، تصاویر صورت‌های فلکی این کتاب مورد تحلیل و بررسی بصری قرار نگرفته‌اند. پژوهش حاضر از آن رو همراه با نوآوری است که نخست، به دلیل فقدان نسخه‌ی اولیه کتاب، تحلیل دقیق تصاویر آن با دشواری‌های فراوانی روبرو بوده و برای پی بردن به نیت واقعی نگارنده و همچنین نیت تصویرگر آن، قیاس بین چندین نسخه مختلف از کتاب موصوف صورت گرفته است و دوم، بازخوانی نشانه‌های صورفلکی موجود در قدیمی‌ترین نسخ *صورالکواکب*، به زعم نگارنده برای اولین بار است که در ایران انجام می‌شود.

در یک نگاه خوش‌بینانه، شاید ساده بودن نقوش این تصاویر برای نقد و تحلیل، از مصادیق تقلیل نشانه‌های چند معنایی^۲ فیسک^۳ و سوق به ورطه‌ی حشو^۴ باشد که

۱- زیج معرب زیگ است و آن کتابی باشد که منجمان احوال و حرکات افلاک و کواکب را از آن معلوم کنند (لغت نامه دهخدا).

۲- آنتروپی Entropy، یا اینتروپی یا درگاشت یا آشفنگی، در رشته‌های گوناگون علمی، معانی متفاوت دارد. از آنجاکه این واژه انگلیسی، معادل فارسی مناسب ندارد برای بیان منظور نویسنده، از عبارت "نشانه چندمعنایی" استفاده شده است.

3 - John Fiske (1842-1901).

۴- کلام زائد که در وسط جمله افتد و بر سه قسم است، قبیح، متوسط و ملیح (معین، ۱۳۶۳، ص ۱۳۵۸).

موجب شده تا پژوهشگران این حوزه رغبتی به غور و تفحص عمیق‌تر در این باره از خود نشان ندهند. در خصوص مفهوم نشانه‌های چندمعنایی و حشو در فصل چهارم توضیحات بیشتری داده خواهد شد.

با توجه به شرح فوق به نظر می‌رسد تمرکز زمانی این تحقیق باید مشخصاً بر روی اتفاقات سده چهارم هجری قمری (از ۹۱۲ تا ۱۰۱۰ میلادی) باشد با این حال ضرورتاً برای ریشه‌یابی آنچه مورد تحلیل قرار گرفته است به ازمنه‌ی دورتری سفر کرده‌ایم. علاقمندان اسطوره‌شناسی با توجه به ارجاعات درون متنی و منابع پایانی، قادر خواهند بود تا میدان مطالعات خود را وسیع‌تر سازند و از ثمره‌ی تلاش پژوهشگران پیشین غنی‌تر شوند. بر این اساس انتظار می‌رود به واسطه‌ی این پژوهش، ضمن این که یک مرجع قابل استفاده در باب اسطوره‌شناسی و تاریخ هنر (به طور عام) در دسترس عموم قرار می‌گیرد تحلیلی جامع در مورد تصاویر نجومی قرن چهارم هجری (به طور خاص) نیز به پژوهشگران علاقمند به این دوره تاریخی ارائه شود. بی تردید با توجه به تمام تلاش‌های صورت گرفته، تصاویر نجومی موضوع تحلیل و برخی نشانه‌های مورد استفاده در آن‌ها همچنان به تحقیق، واکاوی و تأویل بیشتری نیاز دارند.

به رسم تألیف هر نخستین کتاب، نوشتار حاضر قطعاً از ایرادات شکلی و محتوایی مصون نیست بنابراین از خوانندگان ارجمند انتظار دارد ضمن تحمل کاستی‌ها، نگارنده را از نقائص موجود به شیوه مقتضی مطلع فرمایند.

بر عهده‌ی من است تا در همین جا، از راهنمایان، الهام بخشان و مددفرمایان فرهیخته خود در مسیر سترگ تهیه و تنظیم این اثر تشکر و قدردانی کنم. گذر از این سختی‌ها بدون تنویر، راهنمایی و هدایت ارزنده استاد مهدی حسینی^۱، آموزه‌های موثر مهندس سرفراز غزنی^۲، ویراستاری خانم لیلی بنی‌هاشمی^۳، نظرات مفید دکتر امیرمحمد گمینی^۴ و دکتر توفیق حیدرزاده^۵ در حوزه‌ی تاریخ علم، راهنمایی‌های

۱- استاد دانشگاه هنر تهران، استاد پردیس بین المللی فارابی و استاد راهنمای پژوهش حاضر.

۲- مؤسس و مدرس آموزشکده اخترشناسی ایران و نویسنده کتاب *ابرمردان تاریخ نجوم و ریاضی ایران* در دوره‌ی اسلام.

۳- کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی گرایش علم‌سنجی دانشگاه تهران.

۴- استادیار گروه تاریخ علم دانشگاه تهران.

۵- دانشیار گروه تاریخ علم دانشگاه کالیفرنیا.

استاد بامداد رضوانیان^۱ در حوزه‌ی طراحی و نقاشی، نکته‌سنجی‌های استاد محمدرضا دادگر^۲، همراهی آقای شهرام سلطانی در حوزه چاپ و نشر و همکاری کلیه دانشجویان محترمی که در انجام این تحقیق به پژوهشگر یاری رساندند ممکن نبوده است.

در انتهای این گفتار، جا دارد به منظور بزرگداشت مقام استاد مهدی حسینی، از شیوه تدریس ایشان در دانشگاه و چگونگی تأثیرات مثبت و سازنده او بر دانشجویانش یاد کنیم. بعد از هر جلسه درس در کلاس‌های عملی، تمرینی برای جلسه بعدی به دانشجویان محول می‌شد تا در منزل انجام دهند. در جلسه بازدید تکالیف، دانشجویان متوجه می‌شدند که نکات فراوانی را در آثار خود رعایت نکرده‌اند. یادداشت و اعمال دقیق نکات مطروحه در نقاشی بعدی هم تأثیری در تقرب به نظر مطلوب استاد نداشت چون همواره موضوعی برای تذکر پیدا می‌شد. تأکید ایشان بر پنج محور اساسی در طراحی و پنج محور اساسی در نقاشی و تعداد زیادی نکات فرعی بود. پس از بارها تلاش بی‌نتیجه که همیشه با انتقادات جدیدی مواجه می‌شدند بالاخره در یکی از جلسات، شعری را سروده و به توصیه‌ی استاد پیش از شروع کلاس، برای دانشجویان قرائت کردم. این شعر به گونه‌ای تنظیم شده بود که شامل هر ده محور اصلی مورد تأکید ایشان باشد. بعد از خاتمه‌ی رثاء منظوم، استاد حسینی با تأکید بر این نکته که هر ده محور بنیادین طراحی و نقاشی باید به راستی در عمق جان هنرمند فرونشینند و او را نورانی سازد.

این شعر با احترام به هفت اورنگ^۳ افلاک در هفت بیت تنظیم و تقدیم شده است.^۴

۱- مدرس پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران.

۲- استادیار دانشگاه هنر تهران و مدیرگروه تصویرسازی پردیس بین‌المللی فارابی.

۳- تخت پادشاهی، سریر، جایگاه سلاطین.

۴- فارغ از هرگونه دیدگاه تقدس‌مآبانه نسبت به عدد ۷.

تاش پررنگ ثریا تویی سید مهدی
دقت ناب زوایا تویی سید مهدی
هنر ارباب وصایا تویی سید مهدی
فخر طراحی دنیا تویی سید مهدی
بعد نقشین قضایا تویی سید مهدی
هر ده انگشت سجایا تویی سید مهدی
تاج زرین رعایا تویی سید مهدی

قطره‌ی آبم و دریا تویی سید مهدی
پرسپکتیو نگاهت همه نور است و امید
همچو موسای خلیل آوردی ده فرمان
طرح و نور و نیم سایه، تیرگی و بازتاب
رسم، آستر، تجدید، رنگ‌گذاری، پرداخت
به خدا دوست ندارم به تو مدیون باشم
کو امیری که نگهبان کیانت باشد؟

چکیده

قرن چهارم هجری قمری، قرن شکوفایی اندیشه‌های علمی و هنری در بلاد مسلمانان خصوصاً ایران بوده است. بخشی از این شکوفایی را باید مرهون اقدامات دانشمندان مسلمان و بخشی را نیز باید مرهون دست و دلبازی حکمرانان وقت دانست. جدا از پیشرفت تمام علوم به مدد نضج نهضت ترجمه در این برهه، تلاش ستاره‌شناسان ایرانی، کمتر از بقیه علما نبوده و شایان توجه خاص است. در کنار گزارشات رصدی و تحقیقات منجمانی همچون صابی^۱، بیرونی^۲ و خراسانی^۳، تنها صورالکواکب الثابتة تالیف ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد بن سهل صوفی رازی به ترسیمات پیکره‌های نجومی بر اساس ترجمه‌ای از توصیفات بطلمیوس یونانی و مشاهدات رصدی و غیره مزین گردیده است. در این کتاب، ۴۶ صورت فلکی (برخی منابع ۴۴ عدد) در هر دو نیم‌کره‌ی شمالی و جنوبی زمین مورد تشریح، توصیف و بررسی قرار گرفته‌اند. هدف از نگارش این تحقیق، ریشه‌یابی و تحلیل تصاویر نجومی موجود در نسخ مصور این کتاب و تأویل نشانه‌های بصری آن‌ها است. اشاره به "تصاویر نجومی" در این پژوهش، تلاشی برای ارائه تعریفی مستقل از صورت‌های فلکی اسطوره‌ای است. شیوه تحقیق، توصیفی-تحلیلی با رویکردی تطبیقی است. گردآوری اطلاعات تحقیق، متکی بر مطالعه‌ی اسناد و مدارک کتابخانه‌ای (مراجعه به منابع خطی، مقالات و مطالعات انجام شده)، مشاهدات، شرکت در همایش‌ها، بازدید از موزه‌ها و مصاحبه با اهل فن و هنر است. روش تحلیل داده‌ها کیفی و جامعه آماری تحقیق متشکل از چهل و شش نمونه شاخص از تصاویر صورفلکی کتاب صورالکواکب است. از کنکاش در منابع پژوهش، به شرحی که در ادامه آمده نتیجه گرفته می‌شود که در طول قرن چهارم هجری قمری، تنها یک مرجع مصور نجومی از نوع ترجمه و تألیف، در ایران به رشته تحریر درآمده است.

واژگان کلیدی (فارسی): صورفلکی، قرن چهارم هـ.ق، صورالکواکب، صوفی رازی، آل بویه، نهضت ترجمه، نشانه‌های نجومی، اسطوره، کره‌ی سیمین.

۱- ابوعبدالله محمد بن جابر بن سنان صابی بنانی (۲۴۴ - ۳۱۷ ه.ق).

۲- ابوریحان محمد بن احمد بیرونی (۳۶۲-۴۴۰ ه.ق).

۳- ابوجعفر محمد بن حسین خازن خراسانی (متوفاً ۳۵۰ تا ۳۶۰ ه.ق).